

# De oprichting van Artis<sup>1</sup>

J.G. Nieuwendijk

## Inleiding

Begin april 1838 liet een drietal van wat toen heette achtenswaardige burgers der stad Amsterdam, boekhandelaar G.F. Westerman, commissionair J.W.H. Werlemann en klokkenmaker J.J. Wijsmuller, een prospectus uitgaan die luidde: 'Natura Artis Magistra. Onder dezen titel wordt thans opgericht eene sociëteit, welke ten doel heeft het bevorderen van de kennis der natuurlijke historie op eene aangename en aanschouwelijke wijze, zoo door het bijeenbrengen eener verzameling van levende dieren, als door het plaatsen van een kabinet van opgezette voorwerpen uit het dierenrijk'. 150 Jaar Artis derhalve.

Wie zich in de historie van de Amsterdamse dierentuin verdiept, wil toch ook graag een beetje een indruk hebben van hoe het er in die tijd in Nederland uitzag, hoe men leefde en werkte.

Ons land telde op dat moment nog geen drie miljoen inwoners — Amsterdam als grootste stad had er circa 210.000. De trekschuit deed nog volop dienst, ofschoon er ook al concessies waren verleend voor reguliere stoombootdiensten. Tussen Amsterdam en Haarlem had de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij juist het baanvak voltooid en werden er met de stoomwagens 'proefridden' gemaakt: het begin van het openbaar vervoer. In de stad liep men van huis naar werk of, als men het kon betalen, nam men een 'brommer', een vreemdsoortige koets met een paard ervoor — de vehikels moesten veelvuldig met de smeerlap worden bewerkt. De brommers waren genoemd naar stalhouder Brom.

In 1840 werd in Amsterdam een voorzichtig begin gemaakt met de vervanging van olielampen door gasverlichting langs straat en gracht. Dat moest een hele verbetering brengen, want het kwam wel voor dat er op donkere nachten 600 tot 700 olielampen niet brandden. Bij dichte mist kon dat tot gevolg hebben dat vele mensen de grachten inliepen en verdronken.

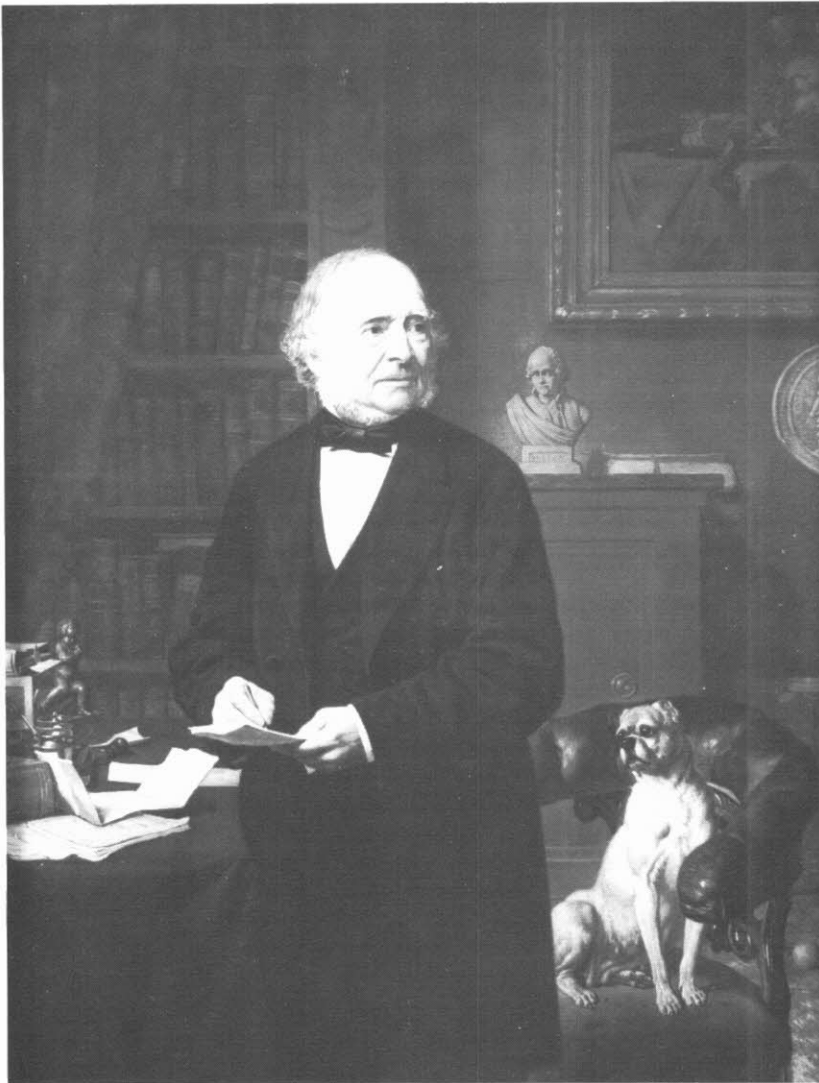
Waterleiding was er nog niet. Die werd pas in 1853 aangelegd. Pompen konden in Amsterdam niet worden gebruikt in verband met de veenbodem. Men was aangewezen op water dat door schuiten werd aangevoerd of op regenwater. Riolering, zoals wij die kennen, was er evenmin. Veel verdween in de grachten en verder werden eens in de zoveel tijd de tonnen opgehaald die op verschillende plaatsen langs de stad werden geleegd — onder andere aan het einde van de Franschelaan langs de Nieuwe Prinsengracht; de plaats waar zich nu de middenvijver van Artis bevindt... De mestkarren werden overigens Boldootwagens genoemd.

In een tijd zonder radio, televisie, telefoon was men om de gebeurtenissen in de wereld te kunnen volgen op de kranten aangewezen — saai uitzienende drukwerken, want foto's waren er niet en vormgeving was een onbekend begrip. Het nieuws uit verafgelegen landen werd dikwijls nog per duivenpost overgevlogen. Het uitbreken van een oorlog in een of ander ver land kwam pas weken later in de Nederlandse kranten.

Aan amusement was er niet veel te beleven. De betere stand had zijn literatuur, muziek en toneel. Wat het volksvermaak betreft vormde de jaarlijkse kermis een hoogtepunt. Op diverse plaatsen in de stad streken tenten en karavananen neer. En men liep uit om acrobaten, paardrijders, koorddansers, lilliputters, dikke dames en het wilde beestenpul te zien. En in allerlei theaters werden vaak de meest platvloerse toneelstukken opgevoerd. Met de zogenaamde kermisfooi op zak — een soort gratificatie die vrijwel iedere werknemer kreeg — trok men derwaarts.

---

1 Dit artikel is de uitwerking van een gedeelte van een eerder artikel van dezelfde auteur in *Ons Amsterdam* 15 nr. 4 (1963) 98-128. Al het gebruikte bronnenmateriaal bevindt zich in het archief van het Koninklijk zoölogisch genootschap *Natura artis magistra*, ca. 1838-1969, berustend in het Gemeentearchief Amsterdam.



Afb. 1 Barend Wijnveld (1820-1902), portret van G. F. Westerman (1807-1890), een van de oprichters en later directeur van Artis. Olieverf op doek, ca. 1880, 120 × 170 cm. Coll. Artis Amsterdam.

Andere vormen van vermaak vond men in theatertjes en volksherbergen — vooral in de 'Plantaadje', de wijk waar Artis z'n ontstaan vond. Daar werden avondfeesten met vuurwerk gegeven. En, grote attractie, er waren ballonopstijgingen. De lanen in de Plantage hadden leibomen en de herbergen achtertuintjes, 'waar het jonge volkje zich vermaakte. Guitige paartjes zitten te zoenen en te pakken dat het een lust is'. Medicus/dichter J.P. Heye noemde de Plantage een wijk vol 'kroegjens en kufjens'. In de Plantage was ook de Nieuwe Stadsherberg, een gebouw van drie verdiepingen met een tuin en gelegenheden om te kolven en te kaatsen. In deze herberg is het eigenlijk allemaal begonnen.

### Een eerste poging

Bij de oprichting van Artis is Gerard Frederik Westerman de drijvende kracht geweest. Hij was de zoon van Marten Westerman, een veelzijdig mens die behalve boekverkoper en uitgever ook dichter, acteur en letterkundige was. Ook tekende en schilderde hij en was hij enige tijd directeur van de stadsschouwburg. Hij was de eerste die een volksuitgave van Vondels volledige werken het licht deed zien. De in 1807 geboren zoon kwam in 1830 in de zaak van zijn vader, die in de Kalverstraat was gevestigd.

Westerman junior had van jongsaf een grote belangstelling voor de natuur aan de dag gelegd. Thuis had hij een collectie voornamelijk uitheemse vogels. Bij hem heeft op een gegeven moment het idee postgevat een instelling in het leven te roepen waar ter bestudering van de natuurlijke historie zowel levende dieren als naturalien zouden worden tentoongesteld. In 1836 had hij een volledig plan voor zo'n instelling uitgewerkt. Op 29 april van dat jaar richtte hij een verzoek aan koning Willem I hem deze plannen te mogen toezenden in de hoop ondersteuning van die kant voor zijn idee te krijgen. De brief luidde:

'Sire!

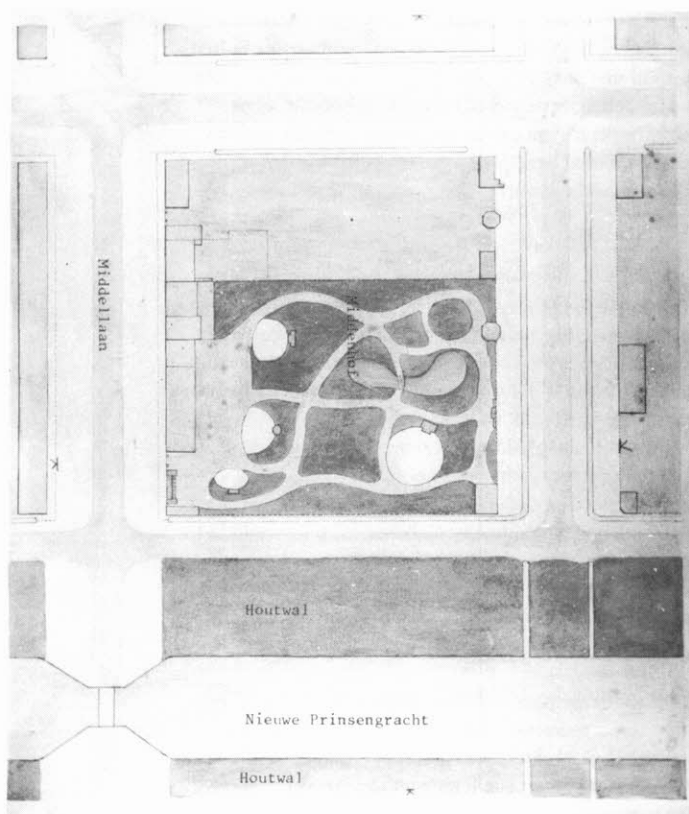
Ondanks de menigvuldige schoone en nuttige inrigtingen onder U.M. weldadig bestuur aan Nederland geschonken, bleef er eene tot heden, onopgemerkt of welligt om onder teekende onbekende redenen achterwege. Algemeen is er in Nederland en bijzonder in Amsterdam, meermalen gewenscht, dat er eene blijvende DIERGAARDE mogt worden opgericht, hetzij onder U.M. bijzondere protectie, hetzij voor rekening des Rijks, hetzij door particuliere negotiatie daar te stellen. De ondergeteekende vleit zich nederig, in geval het U.M. mogt behagen, hieraan eenig belang te willen hechten, U.M. een uitgewerkt plan te kunnen aanbieden, volgens hetwelk zoo niet geheel zonder, zeker met een weinig beteekend geldelijk bezwaar, eene diergaarde zoude kunnen worden opgericht, welke der studerende jongelingschap tot bijzonder nut en der Hoofdstad tot geen gering sieraad verstrekken zou. De algemeene belangstelling in dit vak der natuurlijke historie neemt hand over hand bij den voortgang der beschaving toe; getuige hiervan de ontzettende toeloop, welke doorgaande kleine en dikwerf weinig beteekende verzamelingen op de jaarmarkten gevonden hebben. Het zoude dus te bejammeren zijn, dat ons Vaderland, zoo rijk aan prachtige kunst- en natuurverzamelingen, in dit opzigt onze naburen niet op zijde streven, en den inwoner en vreemdeling niets ter beschouwing aanbieden kon, waaruit onze belangstelling in de heerlijke natuurvoortbrengselen, onze voortgang in kennis en beschaving en toenemende bloei voor onzen handel en scheepvaart blijken mogt.

De koning reageerde positief en Westerman zond hem de gegevens toe. Bij het plan was ook een raming van de onkosten opgegeven:

f 30.000 tot f 40.000 voor aanschaf van een terrein, kooien en beplanting en f 50.000 tot f 60.000 voor de aankoop van dieren.

De koning zond het voorstel van Westerman voor advies naar het gemeentebestuur van Amsterdam en de gouverneur van Noord-Holland. En die zagen er niets in. Enige tijd later ontving Westerman van burgemeester mr. W.D. Cramer het bericht dat hij geen termen aanwezig achtte het plan te ondersteunen. Hij oordeelde 'dat er veel belangrijker, noodzakelijker en min gevaarlijke bemoeijingen waren dan die met eene diergaarde, waarvan de oprigting in deze stad of hieromtrent hem geenszins geraden voorkwam'. Hierna volgde prompt het negatieve antwoord van de koning.

Voor Westerman was het ongetwijfeld een grote teleurstelling, maar betekende deze afwijzing kennelijk toch een stimulans om op de ingeslagen weg voort te gaan. In die tijd leerde hij Reindert Draak kennen, opzichter van het Burger Weeshuis. Draak zette in zijn vrije tijd dieren op en hij had nogal wat exemplaren geprepareerd voor Coenraad Temminck, die in 1820 directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden was geworden en bij wie hij in dienst was geweest. Op de zolder van het wees-



Afb. 2. Plattegrond van het buiten Middenhof aan de Middellaan (onderaan). Er boven staat: 'Terreinen en gebouwen van het Genootschap Natura Artis Magistra op den eersten Mei 1838'. Rechts van het terrein bevinden zich achtereenvolgens de Houtwallen (aangeschaft 1842), de Nieuwe Prinsengracht (1850-1853), opnieuw Houtwallen (1842) en de tuin Vrede is mijn lust (1840).

huis, die hij voor dit doel mocht gebruiken, had hij een flinke collectie opgezette dieren staan waarvan hij er ten eigen bate verkocht. (Thans is het Amsterdams Historisch Museum in het Burger Weeshuis gevestigd; men kent daar nog steeds de 'zolder van Draak'). Het contact met Westerman kwam voor Draak precies op tijd, want in verband met plaatsgebrek had hij van de regenten van het Burger Weeshuis te horen gekregen dat hij zijn collectie van de zolder moest verwijderen. Westerman besloot de Nieuwe Stadsherberg te huren en de verzameling van Draak — geschatte waarde f8.000, een fortuin in die dagen — daar onder te brengen en tegen vergoeding ten toon te stellen. De collectie-Draak omvatte onder andere een opgezette orang-oetan, een olifantskop, struisvogels, casuarissen, paradijsvogels, de schedel van een nijlpaard, het geraamte van een walvisachtige en vele dieren op alcohol. Ofschoon het bezoek tegenviel, besloot Westerman om toch door te gaan. Hij wilde niet alleen een museum maar ook een diergaarde, zoals al in 1836 was gebleken. Voor zijn plannen wist hij zijn vrienden Wijsmuller en Werlemann warm te maken. De eerste stap op de weg naar de oprichting van Natura Artis Magistra werd gezet door de aanschaf van het buiten Middenhof aan de Middellaan (thans Plantage Middenlaan) die kort tevoren was bestraat in verband met het drukke diligenceverkeer richting 't Gooi. De erfpacht van dit terrein werd door Westerman, Werlemann en Wijsmuller betaald. Draak nam onder borgstelling van de

drie W's de opstallen voor zijn rekening (f 6.400). Middenhof had aan de Duitse koopman Rudolph Westkirch toebehoord: 'eene aanlokkelijke plaats; de lommerrijke buiten-tuin in de Plantaadje, een buitenverblijf met eene waranda, die, in onbekrompen weelde aangelegd en onderhouden, met ruime lanen, eene vijver, kostbaar geboomte, eene oranjerie en schoone dreven prijkte'. De plaats van dit lustoord was daar waar zich nu restaurant en kinderboerderij bevinden. Vanaf deze plek werd in april 1838 het rondschrijven verstuurd, waarmee we dit verhaal begonnen.

### De oprichting

De prospectus vond weerklank en in korte tijd kon een flink aantal leden worden ingeschreven. Bij de oprichters viel de belangstelling hoe het zij mee. Wijsmuller stelde het in de in 1843 verschenen 'Gids voor de bezoekers' zo: 'Het is mogelijk dat ook de latijnsche titel de aandacht opwekte, en het is vreemd dat onderscheidene wetenschappelijke instellingen in Amsterdam eene latijnsche zinspreuk voeren. Van sommige dezer symbolae hebben geleerden vaak de onjuistheid aangemerkt, en zamenstel of spellingen gewraakt. Wij houden het er voor, dat de stichters van dit genootschap, zij het ook geene gelukkige, dan toch eene verstandige keus deden. Zij handelden zonder de minste aanmatiging, en stelden liever eene algemeene bekende spreuk boven de poort, dan het verwijt op zich te laden, iets een naam te geven, waarop het nog geen aanspraak had. Zoological-garden te noemen streelt het nationaal gevoel van de Brit. Doch, reeds voor de geboorte van ons genootschap boven de poort te doen plaatsen: Zoölogische tuin, ware inderdaad, zoo niet dwaas, althans eene ijdelheid geweest, die berisping verdiende'.

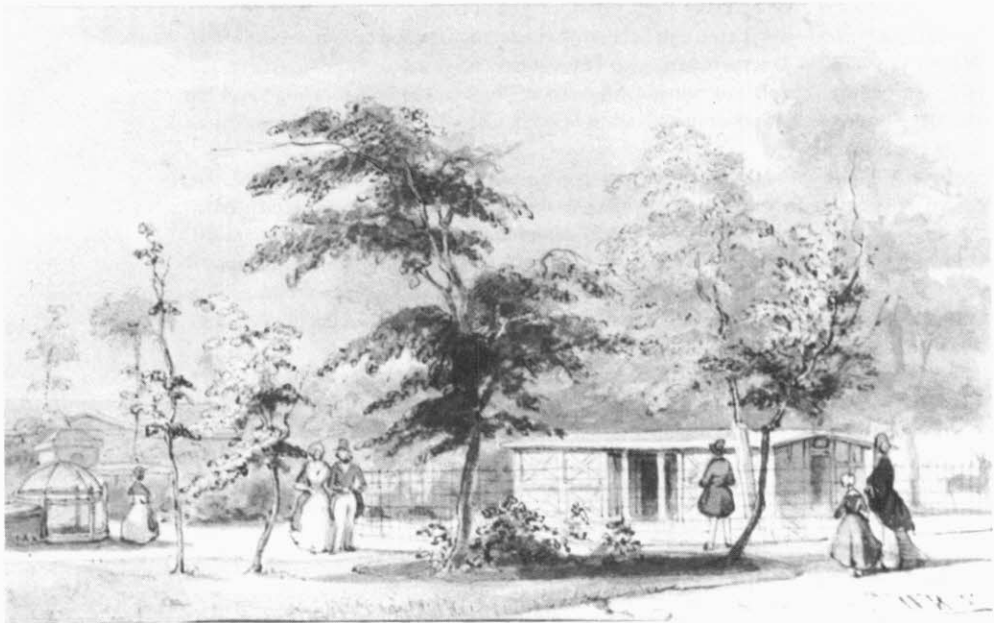
Ruim 120 leden meldden zich na het rondschrijven — zij betaalden f 10 per jaar. Gedurende de op 31 mei gehouden eerste algemene vergadering werden de drie oprichters als bestuurslid gekozen, aangevuld met H.C. Mulder, convooioper. Toen enige tijd later het aantal leden tot 400 was gegroeid, besloot men een lening uit te schrijven van f 50.000 om daarmee de bouw van een galerij voor de collectie-Draak te financieren. De belangstelling was echter niet groot genoeg, waarop men het te lenen bedrag tot de helft terugbracht. Aanvankelijk wilde het stadsbestuur geen toestemming tot de bouw van een dergelijk kabinet geven, maar na herhaald aandringen van Westerman en de zijnen kreeg men die begin 1839 toch.

Inmiddels waren de eerste dieren gearriveerd. Op 6 mei 1838 werd een Surinaams boskatje aangeschaft voor de prijs van f 12. In diezelfde maand kwamen er ook verschillende apen in de collectie: java-, kapucijn-, laponder- en Turkse apen. In juni werd de verzameling verrijkt met een Westindisch schaap en een hartkoe (edelhert, zouden we nu zeggen) en voor f 130 werd er een dril aangeschaft. In juni kwamen er ook twee panthers bij, een ervan een jong exemplaar, stierf reeds na een maand 'aan toevallen ten gevolge van het komen der kiezen', een doodsoorzaak die de dierenarts nu niet gauw zal vermelden. Een muskushertje overleed enkele dagen na binnenkomst aan 'stuipen'.

Talrijke dieren werden in die eerste maanden aangeschaft, doch de meeste gaven spoedig de geest. Maar wat wist men in die tijd ook van exotische dieren, van hun verzorging en voeding, van hun ziekten? Men wist zelfs niet hoe ze moesten worden gehuisvest, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het feit dat een kostbare dianameerkat — een Westafrikaanse apesoort — door een panter werd gedood.

Een jaar later — en wel op 13 juni 1839 — kwam Artis in het bezit van een Japanse reuzensalamander. Dit dier was in 1829 door Von Siebold (Duits arts in Nederlandse dienst) te zamen met een grote collectie planten en dieren (negen kisten en twee vaten) uit Japan meegenomen toen hij uit dit land werd verbannen. Via Temminck kwam het dier in Artis, waar het nog bijna 30 jaar heeft geleefd en veel belangstelling trok door zijn formidabele lengte van circa een meter.

Ofschoon men in de loop van 1838 reeds een schrijver en een knecht in dienst had



Afb. 3. W. Hekking jr. (1825-1904), Middenhof met dierenverblijven. Circa 1850. Aquarel 14 x 9 cm. Eigendom Dr. B. M. Lensink.

genomen, dacht men het mes toch aan twee kanten te kunnen laten snijden door in oktober Reindert Draak met zijn naturaliënkabinet binnen te halen. Men verkreeg daardoor een mooie museumcollectie en bovendien iemand, van wie men dacht dat hij iets van levende dieren afwist. Tegen een lijfrente van *f* 400 per jaar plus een jaarsalaris van *f* 600 maakte men hem directeur. Hij zou de verzorging van de levende have op zich nemen, voedsel aankopen en dat distribueren. Hij werd dus tevens magazijnchef, zouden we kunnen zeggen. Bovendien ging hij dienstdoen als 'zetbaas' van de sociëteit, waardoor hij tevens verdiensten van de verkoop van verfrissingen en dergelijke opstreek. En dan ook nog vrij wonen...

Met het geleende geld werd voor *f* 10.300 een paviljoen opgetrokken langs de Franschelaan — de huidige Papegaaienlaan in Artis. Daarin werd de collectie-Draak tentoongesteld. Bij de opening, september 1839, sprak Wijsmuller — een bekend dichter in die dagen — de volgende regels:

'De kracht zij zwak, gering 't vermogen,  
Maar 't denkbeeld hield ons opgetogen,  
En 't heerlijk doel had ons gevleid,  
Om bij der Vaadren praalgestichten  
Natuur een Tempel op te rigten  
Vervuld van hare heerlijkheid'.

Gebrek aan belangstelling had men bij de feestelijke ingebruikneming niet.

'De burgemeester mr. W.D. Cramer, de hoogleeraren der Medische Faculteit aan het Athenaeum Illustre, eene door de Regeering benoemde Commissie uit het Koninklijk Nederlandsche Instituut en vele andere autoriteiten waren tot deze plechtigheid uitgenodigd. Het bestuur dat den 11 maart 1839 vermeerderd was met de H.H. W.H. Backer, L.J.J. Serrurier, H. Angelkot Willink en mr. C.F. Gülcher, had laatstgenoemde als voorzitter gekozen. Meer dan 700 personen waren tegenwoordig.

Mr. Gülcher hield eene rede 'Over den oorsprong en het oogmerk dezer voor de Natuurlijke Historie der dieren zoo belangrijke instelling'; daarna las het honorair lid, Willem Vrolik, Med. Doctor 'Chirurgiae Theoreticae, Anatomiae, Physiologiae et Historiae Naturalis Professor' aan het Athenaeum Illustre eene verhandeling 'Over het algemeen beginsel, hetwelk er in de Natuur bestaat, tot instandhouding der verschillende diersoorten'.

De belangstelling voor Natura, zoals men toen meestal zei (Wijsmuller bleef ook later deze naam consequent gebruiken; hijzelf werd overigens door zijn neven en nichten 'Aapoom' genoemd) bleef groeiende. Op 27 september 1839 bezochten de leden van het Koninklijk Huis, te weten de prins van Oranje (de latere koning Willem II), zijn echtgenote Anna Paulowna, de erfprins (later koning Willem III) en zijn vrouw prinses Sophie, het genootschap. De beide prinsen kregen bij die gelegenheid het ere-lidmaatschap aangeboden. Een verslag van dit bezoek luidde:

'De vorstelijke personen beschouwden Museum en perken met belangstelling en gaven bij herhaling hunne tevredenheid te kennen over den wetenschappelijken zin der Amsterdammers, die eene zo fraaije instelling het aanzijn had gegeven. 'Ik verzoek het genootschap', sprak de held van Quatre Bras, 'mij onder zijn leden op te nemen' en toen hierop de voorzitter aan beide vorsten het honorair lidmaatschap aanbood, betuigden deze die benoeming met erkentelijkheid te aanvaarden'.

### Perikelen met de directie

Draak bleek geen gouden greep te zijn. Zijn directie duurde dan ook maar tot 28 februari 1840. Al kort na zijn aanstelling kwamen er strubbelingen. Met Westerman, met de andere bestuurleden, met het overige personeel. Geruchten deden de ronde dat het voor de dieren aangekochte voedsel helemaal niet naar de dieren ging, maar in Draaks eigen maag verdween. Het bestuur wilde aanvankelijk niets van deze praatjes horen, maar toch ... Geleidelijk aan begon men enig geloof aan de geruchten te hechten. Draak zou door hem ingekochte dieren aan het genootschap duurder berekenen. Draak zou een anker spiritus, aangeschaft om er een gestorven luiaard in te conserveren, gedeeltelijk hebben verkocht in het buffet: per glas ... De druppel die de emmer deed overlopen, waren de secties die verscheidene hoogleraren op gestorven Artis-dieren hadden gedaan en waarbij kwam vast te staan dat ze door gebrek aan voedsel waren overleden. Zoals de eerste orang-oetan. Die lag al spoedig op de snijtafel van prof. Vrolik. Deze was diep geschokt dat maag en darmkanaal van de orang-oetan leeg waren. Het dier had in lange tijd niets te eten gehad.

De orang-oetan was overigens een geschenk van baron Nahuys Van Burgst, die het dier had meegebracht uit Indië. Hij stelde echter wel enkele voorwaarden, zoals blijkt uit een brief van 22 juni 1839: 'Ik heb de eer Uw Egeb. kennis te geven dat ik met den Heer Burgemeester van 's-Gravenhage ben overeengekomen om den door mij uit Indië meegebrachte levendige orang-oetan ten voordeel van de armen en behoeftigen dezer plaats gedurende eene maand in een daartoe door beleefde bemoeienis van genoemde Heer Burgemeester bestemd lokaal te laten bezichtigen'. Ook wilde hij de orang-oetan met hetzelfde doel een maand in Amsterdam — de geboorteplaats van de schenker — tentoonstellen.

De Artis-bestuurders gingen accoord met de voorwaarde, dat zij op hun kosten een employé, Reindert Helmsing (een neef van Draak), naar Den Haag zouden sturen om er het dier gedurende die maand te verzorgen. Uit een op dit dier betrekking hebbend 'verschotboekje voor den orang-oet' kan men heel wat opmaken. Het vervoer per schuit kostte f6, het logement voor de oppasser f46,05. Een 'kruis bier' kwam op 15 cent. Men kan er ook uit lezen wat men een orang-oetan in die tijd te eten gaf. Op de lijst staan 'gement, chinaasappelen, kersen, pruimen, pruimenbrood en pontekoek'. Wat het laatste precies was, is ons niet helemaal duidelijk geworden. De laatste Van Dale noemt



het een pondkoek; de uitgave van 1884 verklaart het echter als broodkoek, wat dat dan ook mag zijn geweest. Dat het dier wat problemen met de ontlasting heeft gehad, mag men afleiden uit het feit dat er voor 30 cent 'laceerwater' werd aangeschaft.

Na Den Haag verbleef de orang-oetan, zoals was afgesproken, ook een maand in Amsterdam ten behoeve van de armen en wel in een van de lokalen van de Hortus Botanicus. In een knipsel in het Artis-archief lezen we hierover: 'Zij waschte zich gelijk een kind, droogde zich af, maar nam dan ook den Handdoek, plaste die geheel in het water, spoelde hem door en wrong dien uit op eene wijze eene waschvrouw waardig. Een kleine hond tot gezelschap was haar aangenaam; zij speelde er mee als het kind met de pop; maar toen de keffer, die vrij wat verdragen moest, eens van het brood had gesnoept, was de pret gedaan. Fiks werd weggejaagd, en als zij het waagde in het vertrek te sluipen, nam de orang haar stoffertje en smet zoo juist naar de ontrouwe gezellin, dat Fiks jankend de deur zocht en de verdere kastijding ontsnapte'. Vier maanden na aankomst in Artis was het dier dus van honger gestorven. En ook een arend stierf omdat de directeur Draak verzuimd had 'van tijd tot tijd aan dit voorwerp eenig voedsel te verschaffen'.

Een botsing was onvermijdelijk. Draak, een kennelijk stugge en hooghartige man, wees alle beschuldigingen van de hand en was trouwens ook niet bereid met het personeel 'in verhoor te staan'. Hij wilde op geen enkel manier 'de kop buigen — omdat hij Draak heette'. Slechts met een gouden handdruk wilde hij vertrekken. En dat gebeurde ook. Hij verdween met een schadevergoeding van f 1.000 per jaar, alsmede zijn kabinet van opgezette dieren. Wat betreft opgezette dieren en geraamten kon men derhalve van voren af aan beginnen. We gaan echter eerst terug naar 1838.

### **De menagerie Van Aken**

Reeds in het najaar van 1838 bleek dat Draak niet al te veel kennis van zaken had met betrekking tot de voeding en verzorging van de dieren. In december wendden de bestuursleden zich ten einde raad tot de bij Rotterdam wonende Pierre-Henri Martin die niet alleen menageriehouder was geweest maar bovendien in Frankrijk — z'n geboorteland — enorme spektakelstukken had opgevoerd. Het aan Martin gevraagde advies heeft voor Artis vèrstrekkende gevolgen gehad. Het antwoord kwam per kerende post en was niet alleen ter zake kundig maar ook zeer uitgebreid. Wat betreft de roofdieren gaf hij exact op hoeveel er aan de dieren moest worden gegeven en bovendien stelde hij: 'Waarom ik mij altijd heb wel bevonden met zes agter eenvolgende Daagen te voeden en den Sevenden over te slaan. Eventwel den 7den Dag drankwater te blijven presenteren'.

Anno 1888 vasten de roofdieren in Artis en talloze andere dierentuinen nog steeds een dag in de week.

Van niet minder groot belang was zijn naschrift, dat luidde: 'N.B. Daar ik niet twijfel of het bestuur zal tot aankoop of Huur voor Eenige Jaaren van vreemde Dieren besluiten, zoo er geen verplichting in dat geval bestaat, soude het mij niet onverschillig zijn, zoo Ued. accoord of arrangement kon treffen met mijn schoonbroeder Cornelis van Aken, niet alleen om zijn grooten uitgebreijden Menagerie, maar omdat daar in bevinden alle mijn Dieren, welke mij voormaals zoo getrouw waren. Deeze van teijdt tot teijdt in Ued. te koomen besigtigen zoude mij Innerlijk genoeg zijn'. Hiermee legde Martin de schakel tussen menageriehouder Cornelis van Aken en Artis.

Menagerieën waren in het begin van de vorige eeuw bijzonder florerende ondernemingen die in uitgebreide karavanan door stad en land trokken. Vooral op kermissen deed men goede zaken. De Rotterdamse familie Van Aken had in die tijd een beroemde naam op dit gebied. Het was begonnen met vader Anthony van Aken die in 1791 zijn poelierderij eraan gaf en op pad ging met een menagerie, genaamd Blaauw Jan, naar de beroemde, uit omstreeks 1700 daterende Amsterdamse herberg Blaauw Jan aan de





Afb. 4. Pierre-Henri Martin liet zich graag met roofdieren portretteren. Hier met zijn lievelings-tijgerin Atir die in 1839 naar Artis kwam. (In het Artis-archief bevindt zich uitsluitend een foto van dit portret. Waar het origineel is, is onbekend.)

Kloveniersburgwal waar allerlei 'wilde beesten' werden getoond. Behalve vader Van Aken, verdienden ook vijf (van de zeven) kinderen hun brood in het menagerievak. Ze trokken met hun gezelschappen en verzamelingen door bijkans heel Europa. In 1817 hadden drie kinderen Van Aken (Herman, Willem en Cornelia) zich geassocieerd en werkten onder de naam Koninklijke Nederlandsche Menagerie. Lang heeft deze samenwerking niet geduurd omdat Cornelia overliep naar de concurrent. Zij trouwde althans in 1820 in Leipzig met de op dat moment 27 jaar oude Henri Martin die een paardendressuur had.

Voor zover bekend is Cornelis van Aken het eerst in 1828 op de kermis in Amsterdam geweest. Hij bleef dit met wisselende verzamelingen doen tot 1838. Toen nam hij de menagerie van zijn 'schoonbroeder' Martin over. Deze had in de jaren dertig zijn grote slag in Parijs geslagen en ging 'rentenieren'. Martin heeft in Parijs geprobeerd een vaste dierentuin op te richten — een permanente dierentoonstelling onder de naam Zoorama. Door politieke strubbelingen is het niet doorgedaan. Een ander idee heeft hij echter wel tot uitvoering weten te brengen. Samen met enkele Franse schrijvers ontwikkelde hij een spektakelstuk, waarvan in 1831 in het Cirque Olympique in Parijs de première ging. Onder de titel 'Les lions de Misore' werd een spel opgevoerd — realistisch van aankleding en naar hedendaagse maatstaven bepaald weerzinwekkend van uitvoering. In een van de scènes kronkelden twee grote boa's constrictor zich om twee kleine kinderen. In een andere werd een dorpsbevolking in India door enkele leeuwen aangevallen. De finale bestond uit een tijgerjacht, waarbij de jagers op een olifant waren gezeten. Met dit stuk heeft Martin meer dan 700 voorstellingen gegeven.

Cornelis van Aken heeft bijna twee jaar met Martin's menagerie rondgetrokken.

Beroemde dieren behoorden er toe, zoals Martin's lievelingstijger Atir, met welk dier hij zich enkele malen heeft laten portretteren, olifant Jack en de Barbarijse leeuw Willem. Het was met deze Cornelis van Aken dat Westerman op aanraden van Martin medio

1839 in onderhandeling trad over de aankoop van de menagerie. Omdat Van Aken zich steeds weer op andere plaatsen bevond, werd het tevens een langdurige briefwisseling. Aanvankelijk dacht men erover de menagerie te huren maar men vond de prijs die Van Aken bedong veel te hoog: f60 per dag. Daarna werd over de koopsom onderhandeld. Bij het overeenkomen van de prijs speelde het bedrag dat Van Aken gedurende twee achtereenvolgende kermissen in Amsterdam inde, een belangrijke rol. Hij beurde bij die gelegenheden f23.000. Aanvankelijk vroeg hij meer dan f50.000. Men is tenslotte een koopsom van f30.900 overeengekomen, te verdelen in f24.894 voor de levende have en de rest voor opgezette dieren, hokken, een 'omnibus voor de vogels', emmers, schrapers, voer- en drinkbakken en een 'houten tent met toebehoren'. Het bedrag moest 'worden voldaan en betaald in jaarlijksche termijnen, minstens ten bedrage eener somma van vijftien honderd gulden, wel meer maar niet minder en waarvan de eerste termijn op primo juni 1841 zal zijn verschenen en waarmede alsdan jaarlijks op dezelven datum zal moeten gecontinueerd, tot de hiervoren gemelde koopsom geheel zal zijn afgelost en betaald', zoals in de koopakte van 26 februari 1840 staat vermeld. Een menagerie op afbetaling dus. Een menagerie die op 3 december 1839 Amsterdam binnen trok en die Artis voor ongelooflijke problemen stelde. Maar daarover later. Laten we eerst eens gaan kijken wat voor dieren Van Aken allemaal meebracht. Waarvoor moest zo'n hoge prijs worden betaald? De roofdieren openden de rij met de 'persiaanse leeuw Nero en de Tijgerin Atir', die een paar vormden en zelfs voor nakomelingen hadden gezorgd. Verder was er het leeuwenpaar Willem en Louise en het 'Senegaalse leeuwenpaar, bekend onder de naam Coburg en Fani. Ze zijn geboren te Heerenveen in Vriesland den 15 Mei 1825. Dit leeuwenpaar zijn dezelfde dewelke de Heer H. Martin gedresseerd en getemd heeft en het Stuk de Leeuw de Misore ten tooneele mee heeft ten uitvoer gebracht'. Verder bevonden zich bij de roofdieren onder meer een 'bruine Congua of Zuid Amerikaansche Leeuwen Tijger zonder manen' (een poema dus), twee Bengaalse koningstijgers, een 'panthertijger met groote vlekken van Zuid-Afrika' (een panter) en 'een Sjaguar Tijger met groote vlekken van de West Indies (een jaguar), de eenigste van dat soort dewelke ooit in een reizende Menagerie is te zien geweest. Een van het mannelijk geslacht bevindt zich in de Sjardijnse plan'. Ongetwijfeld wordt met die laatste plaats de Jardin des Plantes, de dieren- en plantentuin in Parijs bedoeld. Voorts bevatte de menagerie gevlekte en gestreepte hyena's, ijsberen, bruine en zwarte beren, een 'leeuwenwachter' (jakhals), een aantal kleine roofdiertjes, waaronder een 'zilferlakensche Ekleimon van Egipte', waarmee een ichneumon, een mungosoort wordt bedoeld. Moeilijker is te zeggen wat Van Aken bedoelde met 'zwarte bonte zakrotten met Haayvelle Staarte', maar mogelijk waren het buidelratten of opossums. Op de inventarislijst kwamen verder voor: Een zebra, een gnoe, een paar lama's ('de eenigste dewelke ooit in Europa hebben voortgeteeld'), een 'kangroe of sprinkhaas van Nieuw Holland' en een grote collectie apen. Onder de reptielen bevond zich de 'grote Boa Constrictor van Java, lang 18 voet, dik één voet, 9 duim om het midden, zwaar 160 pond. Dezelfde heb van deeze zomer om de 14 dage gegete en heb 6 gijtebokke gegete waar er bij ware die 3 maande oud ware, 12 eentvogels en nog eenige kippen'. Wat de vogels betreft is het bijzonder moeilijk vast te stellen welke soorten er zich bij bevonden. Met een pillicaan wordt uiteraard een pelikaan bedoeld, maar wat bijvoorbeeld 'wijfjes Kaapse Canaalse', en een 'policietaan van de oost' zijn geweest, is een raadsel.

Last but not least herbergde de menagerie Van Aken ook olifant Jack die met alle toebehoren voor f5.000 op de inventarislijst stond. Jack was voor de menageriehouder een hoogst belangrijk dier. Dat blijkt wel uit de manier waarop Van Aken deze negenjarige olifant bij de Artis-bestuurderden aanprees: 'Sjack is komende van het eiland Ceilon, dezelfde heb zijn vol gebit en Pronk van Slagtande'. Over zijn kundigheden schreef hij: 'Hij maak zij compliment voor het geëerde Publiek, leg zig neder om zijn Cornac daar zoo veel te gemakkelijker op kan stijgen, rich zig op en apporteert een kar-

was, een zakdoek, eenige stukke geld, ook het kleinste stuk geld. Hij neemt een mand net of hij groentes gaat hale om te spijsze, apporteert twee borden en haalt een stuk geld uit een volle emmer water dat hij aan zijn Cornac geeft dat dezelfde daar niet af hoeft te stijge. Hij leg zig neder om zijn Cornac daar zoo veel te gemakkelijker afte doen gaan en rek zig uit als een gewoonlijk paard. Dan balanceert hij met zijn twee Poote over 'tkruis, met zijn twee poote over eene zijde, volg zijn Cornac op drie poote hinkend net of hij werkelijk geblesseerd is, kruip op zijn twee voorste knieën en loopende op zijn agterste poote de Cornac agter na. Vervolgens haalt hij zijn speelkis of werkkoffer, opent het slot van het zelfe, blaas de Trompet als torenwagter, speel de fluit, klop met een houten hamer op de bodem net of hij werkelijk een Timmerman is, speelt de mondharmonieca, keert met zijn vliegeverschrikker de vliege af, sluit zijn kist en breng hem op de plaats waar hij dezelfde vandaan gehaald heb. Daarna speelt hij het Orgel, slaat de Trom en na deeze arbeid zet hij zig aan tafel en eet, kommandeert de bediende door het geluid der bel, ontvang geld van zijn Cornac en betaalt het aan zijn bediende, gaat met eene voorpoot op de Tafel, met zijn bijde voorpooten op de Tafel en rek zig sterk uit. Dan gaat hij op de koord met en zonder balanceerstok, gaat op de stok overkruis met zijn twee poote, gaat met twee vaandels over de koord, schiet een Pistoel af, gaat in 't vuurwerk, komt van de koord en maak zijn compliment voor het geëerde Publiek te danken. Wanneer men dit hele programma leest, kan men zich enigszins een beeld vormen van de dressuur in vroeger dagen. En die moet niet mis geweest zijn. Er blijkt ook uit dat olifanten bepaald geen domme dieren zijn. En goedmoedig bovendien.

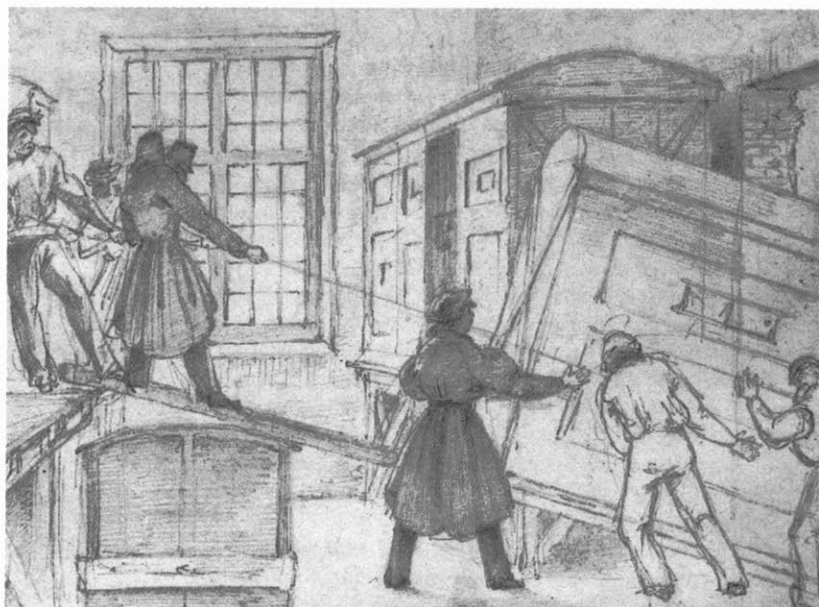
### Landuitbreiding

De menagerie kwam naar Artis, maar het had weinig gescheeld of de hele koop was niet doorgegaan. Wat was het geval? Zodra men in oktober 1839 in Artis het principebesluit had genomen de menagerie te kopen, diende men bij B. en W. van Amsterdam een verzoek in een loods te mogen bouwen waarin de dieren konden worden ondergebracht. De bouwvergunning werd verleend, maar het is vermoedelijk de wonderlijkste die de vroede vaderen van Amsterdam ooit hebben afgegeven:

'Burgemeester en Wethouders der Stad Amsterdam hebben besloten:

'Rekwestranten tot weder opzeggens toe te vergunnen om de bedoelde loods te mogen uitbouwen, mits de buitenzijden van dezelve van harden metselsteen, dik een mop, worden opgetrokken — geheel blind zonder raam, deur, noch luchtgaten naar buiten en dat de dakbedekking of het geheele afdak van ijzer moet zijn te zamengesteld.'

Deze 'toestemming' hield zonder meer een verbod in. Het gemeentebestuur in die tijd was helemaal niet op een dierentuin gesteld. Men was nogal bang van al die wilde beesten die zich permanent binnen de stadsgrenzen zouden bevinden. Dit blijkt ook uit een op 9 december 1839 gehouden toespraak van professor Willem Vrolik in het Theatrum Anatomicum. Hij zei onder meer: 'Men heeft gesproken van het gevaar, hetwelk er in gelegen is, van zoovele vreemde en verscheurende gedierten binnen eene volkrijke stad te voeren. Men heeft den angstigen, en hoe groot is niet hun getal, schrik aangejaagd, door vreeselijke tafereelen op te hangen van de gevolgen, welk een eventuele brand in de diergaarde zou na zich slepen. Eene geschokte verbeelding ziet reeds tijgers en leeuwen, olifanten en beren langs de straten der Hoofdstad verwoesting verspreiden; geen pijpgast zal in dergelijk geval zich aan de blussching willen wagen; er zal geen redden zijn; die niet door het vuur omkomen, zullen onder de klauwen van eenen leeuw bezwijken, en welke bezwaren men dan ook nog moge hebben. Het is niet vreemd dergelijke bedenkingen in het midden te hooren brengen tegen alle ondernemingen, die nieuw zijn en van de gewonen gang van zaken afwijken'. Nadat hij uiteen had gezet wat men niet voor bezwaren had aangevoerd tegen de bestrating van de wegen, maar dat iedereen er toch van was teruggekomen, vervolgde hij: 'De overwinning, Mijne Heeren, zal ons Genootschap behalen, zo het zich wel doordringe van den



Afb. 5. ?? Klinkhamer. Het uitladen van de menagerie van Cornelis van Aken bij de Oranje Nassau-kazerne. 1839. Potloodtekening. Circa 15 × 12 cm. Eigendom Artis-bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

echten wetenschappelijken geest, zonder welken het nimmer met eenigen luister kan bestaan. Toont het zich voor dien geest vatbaar, heeft men daarvoor eenige op-offeringen veil (want kunsten en wetenschappen vorderen deze), dan zal het zich staande houden niet alleen, maar zelfs zich eenen naam kunnen maken. De bezwaren, welke men er nu tegen oppert, zullen dan geheel vergeten zijn'.

Terug naar de 'bouwvergunning'. Toen men die in Artis ontving, zat men met de handen in het haar. Goede raad was duur en daarom werd dan ook de volgende brief aan Van Aken verstuurd die zich op dat moment in Brussel bevond: 'Ik ben gemagtigd, u te informeren, dat wij door een tusschengekomen zwaarigheid, ons vanwege het Stadsbestuur gemaakt, niet in de mogelijkheid zijn in de eerste drie maanden een lokaal voor onze diergaarde te bouwen. — Dat het bestuur, in het belang van het Genootschap, heeft noodig goordeeld u te magtigen, te Utrecht of 's Hage of eene andere naar uw oordeel geschikte plaats hier te lande, permissie aan het Stedelijk Bestuur te vragen, ten einde aldaar te overwinteren en de diergaarde ter bezigtiging te stellen. Daar het volstrekt de meening van het Bestuur niet is, dezen maatregel ten uwen nadeele te doen strekken, laat zij u de keuze vrij deze bezigtiging voor uwe rekening of voor die van het Genootschap te doen plaats hebben; terwijl in ieder geval de levering, in plaats van te Amsterdam, te Utrecht of te 's Hage, of een naar uw oordeel geschikte plaats hier te lande zal geschieden, en alle risico's en schade door het overlijden van dieren als anderszins voor rekening van het Genootschap zullen komen. — Eindelijk geef ik u bericht, dat, in geval gij den olifant kunt verkoopen voor minstens f5.000, gij tot dezen verkoop gemagtigd zijt'.

Van Aken kreeg deze brief niet op tijd. Hij was reeds met zijn karavaan uit Brussel richting Amsterdam vertrokken. Op 3 december arriveerde hij met olifant Jack aan het hoofd van de karavaan voor de poorten van de hoofdstad. Een kroniekschrijver uit die

tijd verwoordde het zo: 'Daar stond nu de schoone menagerie die behoefte had aan tropische warmte in het barre jaargetijde als verlaten; doch dank zij den ijver en de dringende voorstellingen van Natura's stichter eindelijk gelukte het van de stedelijke regering te verwerven dat zij eenige vertrekken in de Kazerne Oranje-Nassau tot een voorlopig verblijf der dieren afstond. Dat was veel gewonnen, doch geenszins alles, want het kostte vrij wat moeite om die kille verblijven gedurende den strengen winter zoo in te rigten, dat tijgers, leeuwen, apen, papegaaien en al die viervoetige en gevleugelde bewoners der verzengende luchtstreek er konden tieren. Alleen Jack, de olifant, werd gekweld door verveling. Hij danste niet meer op het koord, sloeg geen trom, draaide geen orgel, trok geen flesch open om haar te ledigen, schoot geen pistool af en miste zijn gereedschap om te kloppen en te schellen. Eindelijk werd hij dit ledigloopen geheel moede en begon dus met zijn tanden gaten in den grond te boren. Doch zoowel dit als alles omver te halen wat binnen zijn bereik stond, werd hem door den kornak belet. Er kwam intusschen een oogenblik waarin hij alleen was, en nu toog hij aan den arbeid. In zijne nabijheid lag een stapel zware deelen, te kolossaal dan dat men vreezen kon, dat hij zich daaraan zou wagen. Misgerkend: toen de timmerlieden eene plank kwamen uitzoeken, lag de gansche voorraad hout even net opgestapeld aan de andere zijde: alles het werk van den jongeheer Jack. Hij bewees door zijn voorbeeld dat werken een zaligheid is.'

Uit dit verhaal blijkt dat het gemeentebestuur overstag was gegaan. Misschien vond men de bouw van de kazerne ook wat degelijker dan het bouwwerk dat de Artis-mensen voor ogen stond toen zij eerder om een bouwvergunning vroegen. Hoe het zij, de lege zalen in de Oranje-Nassau-kazerne — op een steenworp afstand van Artis gelegen — kwamen goed van pas. Op dat moment realiseerde men zich in Artis ook dat het terrein van Middenhof, waarop het Genootschap op dat moment was gevestigd, eigenlijk te klein was en dat gronduitbreiding in feite noodzakelijk was. Voldoende financiële armslag was er echter niet, waarom "drie bestuurders van ons genootschap, wier magtige arm vaak ten financiëlen steun was, zich bereid verklaarden tot den aankoop van de voormalige sociëteit 'Vrede is mijn Lust' indien de gunst der regering van eene galerij daar ter plaatse toestond. De uitslag in deze overtrof de verwachting, de toestemming werd gegeven, de tuin aangekocht, en door de onbaatzuchtige eigenaren in handen van het bestuur gesteld, met die milde vrijgevigheid, die hen steeds kenmerkte, en met dat onbepaalde verlof, om te slechten en te sloopen waar het noodig was, en den tuin zoodanig in te rigten als het meest met den aard des genootschaps overeenkwam en der zaak tot nut en voordeel kon strekken", aldus J.J. Wijsmuller in de eerste Gids voor de Bezoekers (1843).

In augustus 1840 werd de galerij in gebruikgenomen; de leden mochten op een avond de levende dieren bewonderen. Een groot probleem vormde echter het feit dat beide terreinen van Natura door de Nieuwe Prinsengracht van elkaar waren gescheiden en dat zich langs de gracht aan beide zijden zogenaamde houtwallen bevonden die evenmin het eigendom van Artis waren. Dit probleem kon pas in een later stadium worden opgelost; eerst door de aankoop van de beide houtwallen, later door het in de vaart brengen van een pontje — evenzeer een geschenk van een welgesteld lid. Maar toen was Artis inmiddels een echte dierentuin geworden en had het in Westerman een echte directeur. Toen heette het ook Artis, voordien sprak men van NAM of ook wel Natura. Die laatste naam schijnt echter in onbruik te zijn geraakt omdat het voor een heer zo moeilijk was een afspraak met een dame te maken in Natura.